

צירור עקדת יצחק בבית-הכנסת בבית-אלפא

מאת שמואל ייבין

פס הצירורים הצפוני, ברכבת הפסיפס אשר באולם התווך של בית הכנסת-בבית אלפא, מתאר את מעשה עקדת יצחק, כלוּמר נושא מקראי, כנהוג בטדרת בתיה הכנסת המאוחרים בארכ'ישראלי⁽¹⁾, בהם משולב בקישוטי פסיפיסיהם פס אחד, שנושא צירורו הוא אחד מסיפוריו המkräא⁽²⁾.

בפס זה⁽³⁾ שלושה קטעים נפרדים, שכל אחד מהם כשהוא לעצמו הנהו יחידה מושלמת. רק צירופם יחד בלבד, במסגרת אחת, הוא אשר מזכיר לנו את המארע הנדון במסורת החומר: הנסיך שנטנסה בו אברהם אבינו כשנוצתו ליעקו את יצחק בניו על גבי המזבח, ולאחר שעמד בנסיון זימן לו הקב"ה איל לעוללה תחת בנו.

שלשות הקטעים האלה הם:

קבוצה א' (מיינן): מזבח מרובע ועליו מערכת עצים העוללה באש (שים לב לצבען האדים של לשונות הלבה המסתלהות כלפי מעלה!), ממשמאלו עומדת אדם מבוגר שהילאה לראשו⁽⁴⁾, בימינו מאכלה ובشمאלו תינוק שידיו כפותות מאחוריו. יותר בירור, לשם זיהוי מדויק של שני המשתפים הראשיים האלה, רשם אמן הפסיפס ליד שני אלה את שמותיהם: אברהם, יצחק. מORA הריקנות (horror vacui) השלית באמנות התקופה המריצ'ית את האמן למלא את המקום החlek שבין אברהם והמזבח (מתחת ליצחק) בענף מסוגנן.

1) בת-הכנסת מטיפות זה הם בני המאות הד' – ח' לפסה"ג; ר' – מה שכתבי על ספרו של סוקנייק, Ancient Synagogues in Palestine and Greece, JPOS XVI, pp. 65-66. תאריכו של בית-הכנסת בבית-אלפא ידוע מחרך המכובת שבפסיפס; והוא נבנה בשנות... (המופיע מחוק) ליווסטינוס המלך, אך לא ברור אם יוסטינוס הא' (518-527) או יוסטינוס הב' (565-578)? ר' –

א. ב'. סוקנייק, בית הכנסת העתיק בבית אלפא, ע' 52. 2) שלושה בת-הכנסת כאלה ידועים לנו: זה של גערן (דניאל בגוב הארויות) וזה של גרש (נוץ ובנו והחiou בתיבה); ר' – סוקנייק, כלעל, ע' 36 ואילך; וגם הנ' ל. Ancient Synagogues, pp. 27-37. על דבר בית-הכנסת בדורה-אברופוס של קירותיו מושחים The Synagogue, The Excavations at Dura-Europos, ר' – Preleminary Report of Sixth Season, by M. I. Rostovtzeff, A. R. Bellinger, C. Hopkins & C. B. Welles, pp. 309 foll.

3) ר' סוקנייק, בית הכנסת העתיק בבית-אלפא, לוחות י"ט וכ"ז.

4) הילה כזאת ניתנת בראשי קדושים באמנות הדתית הנוצרית הקדומה, ואולם גם באמנות היהודית וגם זו הנוצרית שallow את הילה מהאמונות האיליות בת נמנן. הילה זו משווה – דרך-משל – בצלבים סביב ראשי אלים (הירון?) במקדש פנפרוס בתיאודילפה (אשר בנאות פיטום). התמשיח הוא כפי הנראה בן המאה הב' לפסה"ג; ר' – E. Breccia, Teadelfia e il tempio di Pnefros, Tav. LVII-LIX Monuments de l'Egypte greco-romaine I, pp. 110-113 & Tav. המאות הב' – הב' לפסה"ג. – ור' להלן, העירה 16.

קבוצה ג' (משמאלי): נער נהג בחמור, האפסר בימינו ועל פס ידו השמאלית תלוי שוט. לשמאלו של החמור (ובתמונה נראה זה מאחוריו) ניצב נער שני, שرك חזץ גופו העליון נראה באפסיס, מותך הנחה שחצץ גופו התהתו נותר מאחוריו גופו של החמור (אָפַעֲלִי-פִּי שלבי השגוה הציר שלנו היה צריך לצבץ ולחירות בין רגליו של החמור). בצווארו של החמור תלוי זוג, ועל גבו מרಡעת⁵ שבחלקה الكرמי בולט התופס⁶. שני הפרטים האחוריים (תיאורו של הנער השני ופרטיו עדיו של החמור) הם דברם הרואים לתשותמת לב מבחינת העניין שהיה בידיון בפסקה הבאה גם כאן הובע אותו מורה הריקנות בענף הירק המסוגנן, על עלייו ועל פיריו (?).

שבו מילא אמן הפסיפס את המקום החליך שמתחת לקטע זה של ירידת המעשה. קבוצה ב' (באמצע): היא הקטנה ביותר מבוחנת שטחה, אךnodעת לה חשיבות מיוחדת מבחינת תולדות הציר כלו. כאן מתוארת השלהמתה של פרשת העקידה: עץ נמוך (או שיח) עומד בלבבו ועלדיו זכר של בהמה דקה קשר (?) אל העץ (אם יש לחת את הדעת על הפס הצר העובר בין אפסרה של ההמה ובין גזע העץ סמוך לצרתו), ועל כל אלה דיסקוס של זוהר ופסת יד שלוחה ממנו. דיסקוס זה מתואר בחלקו מעל לכו הגובל את הציר מלמעלה, כאילו בא הדבר ל hutim את מוצאו מן השמים.

מחות האורה והזורה מודגשים בשתי קבוצות של קרני אורה היוצאות מן הדיסקוס שני עברי היד השלוחה, שלוש קרניים — מלמעלה ארבע — ליתר בטוחן מלוים גם כאן הציורים כתובות הסבר: מתחת ליד כתוב — אל תשלח, מעל הבהמה הדקה — והנה איל (שים לב לכתיב המלא).

בקבוצה זו מעניינת יציבותו של האיל. הוא איינו עומד ארבע רגליו על הקרקע (בדרך החמור בקבוצה ג'). הוא מתואר כאילו לאורך התמונה (כלומר כאילו היה גזע העץ — לגביו — הקרקע שעליה הוצב): שתי רגליו הקדמיות נוגעות בגזע העץ, ושתי רגליו האחוריות כאילו מרחפות באוויר, בעוד אשר זנבו תלויו ונגרר כלפימטה. גם כאן מילא אמן את המקום החליך שמתחת לאיל בענף קצר מסוגנן הנוטה לצד שמאל.

יציבה בלתי טبيعית זו של האיל נראית תמורה גם לפروف' א. ג. סוקנייך, שניהל את פעולת החפירות בחשיפת שרידי בית-הכנסת. וכבר עמד על זאת בדוח הקצר הראשון שפרסם על עבודתו זאת⁷. הוא סבר כי הדבר נעשה מחמת חוסר מקום: הציר היה צר מכדי העמדת האיל על הקרקע ומשום כך בחר האמן פה העמידו לאורך התמונה (בגביה)⁸. הנחה זו לא נראית לי מლכתחילה. אפשר היה, בנסיבות ידוע, למצוא מקום להעמיד את האיל באربع רגליו על הקרקע; וגם אילו לא היה מקום הררי שאלת חוסר המקום הייתה יכולה להתעורר רק בהגיון האמן לказה הציר או מימין — אם התחילה ממשמאלי, או משמאלי — אם התחילה מימין). אך בשום פניות לא באמצעותו, שכן אין להעלות על הדעת כי התחילה לסדר את פסיפסו שני הצדדים בכת אחת ולכשಗיע לאמצע התברר לו לפטע פתחם כי אין בשטח, שנותר לרשותה, כדי העמדת האיל על הקרקע. ולא זו בלבד, אלא שהציר עצמו מלהמננו כי התחילה

(5) השווה מש' שבת פ"ה, מ"ד.

(6) השווה חוט' קלם ב"ב'; ובערוב' כ"ג, ע"א הרגשה: תפוס.

(7) ר' א. ל. סוקנייך, תרבית א', ספר ב', ע' 111-117.

(8) ר' שם, ע' 114.

בימין, וכשהגיע לkindה המסגרת בשמאל דחק עליו המקום, ויצאה דמות החמור מוקצת בקצת. ואין להענות על הדעת שהישב את השטח בדיקן מלכתחילה וצפה בסדרו את האיל שם יסדרו באربع רגליו על ה الكرקע לא יהיה בידו כדי סיפוק כל צרכיו ציורו; שם היה מחשב מראש היה מניה מקום למדים כדי לסתים את ציר החמור במילואו. ועוד זאת, קבוצה ג' וסידור דמות הנער השוני בפסיפס מעדים בכירור כי האמן ידע כיצד לפתחו את שאלת חוסר המקום בשעת הדחק, והוא פתרון היה אפשרי גם בקבוצה ג') מארורי גופו של האיל, או עליידי האיל, או חלק מגוף הנער הראשון (בקבוצה ג') מאחריו גופו של האיל, או עליידי סידור העץ והאיל זה מעל זה ולא באצד זה. מכל מקום נראה לי מיד כי האמן נקט בדרך התיאור הזאת לא מלחמת אונס אלא בכוונה תחילה. נראה לי כי אכן שידע להשגיח ככל-כך בתיאור פרטיו עדיו של החמור ראה בוודאי לא אחת בעיניו. וכך בהמות דקות, ובעיקר עזים ותישים, משעינות שתי רגליין הקדמיות על גוזי שיחסים ועצים נמכרים למען הגיע אל עליהם ונ贔יהם ללחצם, ואת אשר ראה בעיניו מהן הסתכימות בטבע רצה למסור בציורו. אך יחד עם זאת לא הוצאתי מככל אפשרות את הסברה כי ציריים אלה נעשו מתוך שגורת מסוימת שהיו לה מלהלים בימים ההם באמנות הקישוט הכללית⁹; ושגרה כזו היה יכולה להיות בתיאור אילים או תישים ועצים. ואמנם, אבטיפוס לתיאור קבוצה כזו נמצא באמנות השומרית העתיקה.

בקברות העתיקים שגילתה ק. ג. וולדיי בחפירותיו באור כshedim נמצא פסל איל העשוי בעיקרו זהב ומשובץ אבני תורכית. האיל עומד בשתי רגלייו האחוריות על ה الكرקע ובשתי רגליו הקדמיות הוא נוגע ואני נוגע בשיה שני יוצאים שני ענפים נושאי עליים ופרחים¹⁰.

הגם שפסל נחמד זה פרי האמנות השומרית הקדומה הוא בן אמצע האלף השלישי לפני ספה"נ לכל המאהר (ויש מקדים אותו למחציתו הראשונה של האלף השלישי לפני ספה"נ), ואילו הפסיפס הנדון בזה רוכף בימי מ'וכתו של יוסטיניאנוס הא' — 527 לסה"נ¹¹), נראה לי כבר בשנת תר"ץ, שיש קשר בין שני התיאורים האלה, ובסקירה שכתבתית אותה שנה על החפירות בארץ בשנת תרפ"ט הרציתי את השערתי זאת, וגם הוספתי: כדי היה לך עוד מזכירים עוד תיאורים של האיל הנאחז בסבד בקרני שיחבו את שני התיאורים האלה (השומרי... והיהודים...).

בשנת תרצ"ב יצא לאור ספרו של סוקנייק, בית-הכנסת העתיק בביית-אלפא. ובו חזר מחבר הספר על השערתו הראשונה, בזה הלשון: מחותר מקום, כנראה, אין האיל עומד בכל ארכו על הארץ, אלא כאילו (הפייר שלוי) יטפס על העץ וקרניו נוגעות בענפיו של זה. ובהערה הוא מוסיף: מצדדים שונים העידו על הדמיוי שיש בין ציר האיל

(9) ר'. מ. אבידינו, רצפת פסיפס בבית-הכנסת ובכנסיות נוצריות בארץ-ישראל, ידיעות א', חוב', ב', תמה תרצ"ג, עמ' 11.

(10) ר'. ש. ייבין, החפירות בא"י (בעומת תרפ"ט), ציון — ידיעות החברה הארץ-ישראלית להיסטוריה ותנוגראפיה ב', גלון י' — ז', ע' 21 וחתירה 35.

(11) בכתוב עצמה כתוכו יוסטיניאנוס מלכבה ולא נתברר אם הוא יוסטיניאנוס הא' או יוסטיניאנוס הב' (ר' הערתא 1). אך נראה כי הכרעמו של סוקנייק לו כותו של הראשון; ר' סוקנייק, בית-הכנסת העתיק בביית-אלפא, ע' 52.

בפטיפס זהה ובין הפסל הקטן של איל מטפס על עץ, שמצא ווילי בחפירותיו באור כshedim אלום כאו האיל קשור לעץ בחבל והוא הוא מטפס כלע עץ⁽¹³⁾. אמן, שאלת החבל קשה, אך החבל הוא תוספת מכוח דמיונו של מרצף הפטיפס, שכן אין הוא נזכר ביטפור המעשה במקרא; שם נאמר בפירוש נאחז בסבך בקרני (בראש' כ"ב, י"ג) — ואשר לשאלת הטיפוס על העץ הרי סוקנייק בהערה אין הוא מטפס כלע על העץ — הפior משלי). סותר את סוקנייק בטכסט (כאילו יטפס על העץ — כנ"ל).

האמת היא שהאי מתחואר באמצעות כמטפס על עץ, ורק מוקצה יכולתו האמנותית של מרצף הפטיפס לא עליה התיאור יפה ולצופה נראה האיל: כאילו יטפס על העץ. ראייה מכרעת בנדון זה באה ל'עוזרתו גם הפעם מבבל. בחורף 1936/37 מצאה המשלחת הארכיאולוגית של אוניברסיטת מישיגן שחפרה בחורבות סיליווקיה אשר-על-החדקל, חותמת-חרוז (bead-seal) בעפר ששימש חומר לבנים לבניין אחד הקירות בבית של השכבה ה-ב' (המאה הא' לספה"נ)⁽¹⁴⁾. חותמת-חרוז אבן ברק (אכטיט) מחוטבת בדמות חבית קטנה (barrel-shaped). היא עשויה אבן ברק (אכטיט) מלוטשת וכמעט אטומה (opaque) לוגרי, שרצוות של שושה צבעים לה: חום, כחליל ושחור. הנקב העובר לארכאה נקדח בקשנתנית מצד אחד. על-פני מעטפת החרוז מבחווץ נחנק בעורות גלגל וחוד (wheel and point) מהזה קרבן. תיאור זה (ר' לוח א', צייר 3) מתחלק לשתי קבוצות: מימין — מזבח ולפניו (משמאלו) כohan מקריב, משמאלו — איל מטפס על שיח ולפניו (משמאלו) כohan עוזר (או שוחט)⁽¹⁵⁾. אם נעלים עין מן הקבוצה השלישית (משמאלו) שבפטיפס עקדת יצחק, נמצא שני התיאורים דומים זה לזו במידה יתרה. כמובן, יש גם שינויים. הציור הבבלי אינו מתחאר את עקדת יצחק, אלא פרשת קרבן סתם, על-כן אין בו מקום ליצחק כהן בטרכו יועלה על ייש בו גם כohan עוזר או שוחט העומד לשוחות את האיל בטרכו יועלה לועלה על המזבח; אבל החכנית בכללה אחת היא מימין למשמאלו: א' מזבח — בציור עקדת יצחק עולות ממנו לחהות, בחותמת הבבלית הוא מסומל ברומו של מרודוך (משמאלו) ובשני קולומוטיו של נבו (מיימי). ב' אדם מקריב הפונה אל המזבח ועומד למשמאלו — בציור עקדת יצחק זהו אברם האוחז את יצחק בידיו, בחותמת הבבלית — כohan הנושא כפיו בתפילה (?). בחותמת הבבלית הסירה הילאה סביב ראש הכרובן, משומש זהה מוטיב אלילי מאוחר⁽¹⁶⁾. שני אלה מהווים ייחידה בודדת בציור הכללי. ג' שיח מסוגנן שעליו מטפס (כלומר נשען בשתי רגליו הקדמיות) איל מקרין — בציור עקדת יצחק הוא מבית נחכו וכנראה גם נקשר אל השיח באפסר, בחותמות הבבלית ראשו מופנה לאחוריו (מוטיב חביב מאוד על האמנות הקדומה במזרח הקרוב). ד' בצד ימינו עקדת יצחק מצויה מעל לאיל והשיח פיסטיד המסתמכת את הקול הקורא מן השמיים. בחותמת הבבלית כאמור חסר מוטיב זה, שכן כוונת התיאור היא אחרת, ובמקרה

(13) ר' סוקנייק, כנ"ל, ע' 37 והערה 1.

(14) המחבר מכיר טובה למנהלי המשלחת, הפרופ' קלארק הופקינס וד"ר רוברט ח. מקדרואל, על הרשyon לפורסם בזה את החותמת לפני פירוטם הדוח הרשמי על עבדות המשלחת. כמובן שחותמת קדומה הרבה לתאריכו של הבניין, ורק במקרה נחרבבה בעפר שמנעו לבנייה-טיטית או מלטה-טהין אשר שימושו בבניין הנדרן.

(15) פרטיים על חותמת-חרוז זו יונתנו בדור'ו שהמחבר מכין עתה למען המשלחת.

(16) ככל הדיעו למחבר לא נמצאה דמות הילאה ברורה באמנות שקדמה לתקופה ההייליניסטית המאוחרת (?) .